

Monumentenzorg in Utrecht

T.J. HOEKSTRA EN J.C.M. VAN NIEKERK

Mag ik mijn monumentale pand aan de Nieuwegracht paars verven? Heeft de rooilijn van die straat vroeger ook zo gelopen? Moeten onderdelen van dit huis bij sloop bewaard blijven? Zit er achter die 19e-eeuwse gevel soms een middeleeuws huis? Vindt u wel eens gouden munten? Hoeveel subsidie krijg ik als ik mijn monumentale huis in appartementen wil opdelen? Dit is een volstrekt willekeurige en fictieve greep uit het soort vragen dat de medewerkers van de onderafdeling monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen in Utrecht te beantwoorden krijgen.

De andere samenbindende factor van deze uiteenlopende onderwerpen wordt gevormd door de Monumentenwet van 1961. Voor het tenuitvoer leggen van de bepalingen van die wet heeft de gemeente Utrecht een kleine onderafdeling in het leven geroepen waar op vaste basis 10 mensen werken en 3 op contractbasis, het geheel gesteund door twee ambtenaren ter Secretarie. Daarnaast, en zo langzamerhand vrijwel onmisbaar, draagt een groot aantal vrijwilligers, stagiaires, studenten en ingehuurde werkers voor speciale projecten zijn deel bij aan het instandhouden en onderzoeken van het zeer rijke en zeer gevarieerde Utrechtse monumentale bezit. Kortom, een bont geschaakt gezelschap met een groot scala van kundigheden.

VOORGESCHIEDENIS

Monumentenzorg in Utrecht is niet pas in 1961 ontstaan. Reeds in 1927 vaardigde het gemeentebestuur een monumentenverordening uit, waaruit o.a. een gemeentelijke monumentenlijst voortkwam. Die lijst werd grotendeels geïncorporeerd in de rijkslijst die uit hoofde van de Monumentenwet 1961 gemaakt werd.

Tussen 1927 en 1968 was de uitvoering van het monumentenbeleid voornamelijk een éénmanszaak, maar ook toen al opvallend door de brede opvatting van zijn taak. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek werden ook in die tijd naar vermogen uitgevoerd. De huidige diversificatie van de onderafdeling stopte op een bijna 60-jarige traditie. Van omstreeks 1929 tot 1957 was het de onvolprezen *W. Strooker* die het gezicht van de Utrechtse monumentenzorg bepaalde. Hij werd opgevolgd door *C.L. Temminck Groll*, die later de eerste hoogleraar Restauratie aan de TH Delft zou worden. In 1964 kwam *C.A. Baart dela Faille*, die tot 1981 talloze gebouwen in Utrecht restaureerde en tijdens wiens ambtsperiode grote veranderingen in de landelijke en stedelijke monumentenzorg optraden.

Ook al in 1928 werd op grond van de bovenvermelde monumentenverordening een nog steeds actief opererende Monumentencommissie ingesteld, die – gevraagd en ongevraagd – adviezen aan het College van B&W geeft.

het behoud van het historisch erfgoed van de stad.

OMMEKEER

De late jaren zestig zagen op veel gebieden in het maatschappelijk leven een grote ommekeer. Zo is in Utrecht o.a. een groeiende publieke belangstelling voor het welzijn van de oude stad merkbaar, wat vooral tot uiting kwam in zeer welbespraakte en gedreven actiegroepen. Met die groepen ontstond, na een korte tijd van 'gewenning' al spoedig een zeer werkbare verhouding. Pièce de résistance was het behoud van het middeleeuwse huis Achter Clarenburg 2, dat door

1. De Mieropskameren aan de Springweg vóór de restauratie. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

PARTICULIER INITIATIEF

Naast gemeentelijke inspanningen heeft ook het particulier initiatief niet ontbroken. Midden in de oorlog, in 1943, werd op voorstel van de Vereniging Oud-Utrecht het Utrechts Monumenten Fonds opgericht, dat zich vooral zou bezighouden met het restaureren en laten bewonen van huizen (foto 1, 2). Sinds kort is naast het Fonds ook een NV Stadsherstel in Utrecht actief. Bovendien laat een toenemend aantal particulieren en instellingen hun monumentale bezittingen restaureren of renoveren. De Nederlands Hervormde Kerk in Utrecht spant daarbij de kroon met het ambitieuze en nu bijna voltooide Vijf Kerken Restauratie Plan (foto 3). Maar ook de particuliere bezitter van één monumentaal pandje draagt door restauratie van zijn eigendom bij aan

de inspanning van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken en de gemeentelijke ambtenaren belast met monumentenzorg in zeer korte tijd verhuisde van de slooplijst naar de lijst van rijksmonumenten.

In diezelfde tijd raakten geleidelijk ook allerlei gruwelijke verkeersplannen met brede doorbraken in de binnenstad van de baan. Littekens die de voorbereidingen voor deze plannen achtergelaten hebben (sloop en verwaarlozing van 'in de weg' staande panden, gedeeltelijke demping van de stadsbuiten-grachten), worden nu weer zoveel mogelijk ongedaan gemaakt (foto 4, 5). Zie hierover ook het artikel van *W.P.Chr. van Willigenburg* in dit nummer!

Uit al het voorgaande mag blijken dat een gemeentelijk éénmansbedrijf niet meer voldoende was om al deze veranderingen bij te houden. Al in 1968 werd aan de restauratie-

2. De Mieropskamers aan de Springweg na de restauratie. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

architect, die zich voornamelijk met de monumenten in gemeentelijk bezit bezig hield en houdt, een adviseur voor particuliere restauraties toegevoegd. Daarmee ontstond een hoofdingeling die nu nog bestaat in de onderafdeling, nl. een architectenbureau voor de gemeentelijke monumentale panden en een publiekrechtelijk deel.

ONTWERPEN

Het architectenbureau ontwerpt de restauratieplannen voor het gemeentelijk monumentaal bezit, voor zo ver dat niet aan particuliere architecten uitbesteed wordt. Bij grote en ingewikkelde restauraties en renovaties speelt de projectleider een vitale rol bij de voorbereiding en uitvoering van die werken. Een paar voorbeelden uit de laatste tien jaar van werken van de gemeentelijke restauratie architecten zijn: Het Catharijne Convent, het Huis Oudaen, de Domtoren, maar ook: Breedstraat 22/24 (foto 6), Hamburgerstraat 38, 1 km werf- en grachtmuren, de pompen op het Pieterskerkhof en de Mariaplaats, de sluis bij Vreeswijk. Uit deze opsomming blijkt dat het niet alleen om gebouwen gaat. De restauratie architect heeft een belangrijke stem bij civieltechnische werken met een monumentaal karakter, bij het (her)inrichten van straten en pleinen binnen het beschermd stadsgezicht (waarover straks meer). Dat daarbij intensieve contacten nodig zijn met andere (onder)afdelingen zoals Bestratingen en Waterbouwkundige Werken, spreekt vanzelf. Het aanbrengen van veranderingen aan beschermde monumenten is onderhevig aan goedkeuring krachtens artikel 14 en 15 van de Monumentenwet 1961. De beoordeling van de toelaatbaarheid van die veranderingen was tot voor kort geheel in handen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die daarover advies uitbracht aan de minister van W.V.C. Deze vroeg advies aan

de Gemeente en aan de Provincie en verleende dan al of niet de vergunning. De enorme hoeveelheid aanvragen voor verbouwingen aan monumenten maakte het de Rijksdienst onmogelijk al deze plannen adequaat te beoordelen. In het kader van de gemeentelijke adviestaak en van de decentralisatie (maar in feite allang vóórdat dat begrip opgeld deed) is een groot aantal van deze beoordelingen gedelegeerd aan de gemeente Utrecht. Daarnaast geeft de onderafdeling Monumenten ook advies aan het College van B&W met betrekking tot veranderingen aan panden die voorkomen op de gemeentelijke monumentenlijst of aan beeldbepalende gebouwen binnen het beschermd stadsgezicht.

ADVIES

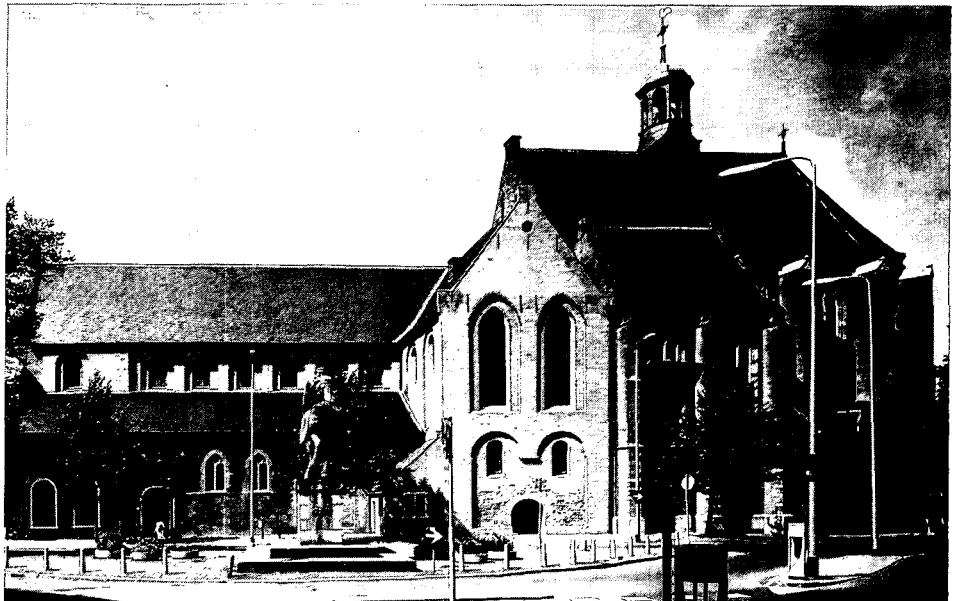
Alle bouwaanvragen met monumentale aspecten worden iedere maandag op een ver-

gadering van de onderafdeling bekeken en van commentaar voorzien. Dat commentaar wordt ingebracht in de zgn bebouwingscommissie, een adviserend lichaam waarin vertegenwoordigers zitting hebben van alle gemeentelijke instanties die bouwaanvragen dienen te beoordelen (van de brandweer tot de welstandscommissie). Op basis van het advies van deze commissie kunnen B&W besluiten al of niet een bouwvergunning te verlenen. Sloop- en nieuwbouwplannen binnen het beschermd stadsgezicht worden ook op de maandagmorgen besproken. Teneinde enig inzicht te geven in de werkwijze van het publiekrechtelijk deel van de onderafdeling en tegelijk de op dat gebied werkzame personen voor te stellen, bezoeken we een klein deel van de bespreking op maandagmorgen.

Een van de twee adviseurs voor particuliere restauraties brengt een bouwplan ter tafel dat voorziet in de restauratie en in de herindeling in wooneenheden van een groot woonhuis dat op de rijksmonumentenlijst staat. Samenhangend met dat plan wordt nieuwbouw geprojecteerd op een naastgelegen stuk grond, waarvan de huizen gesloopt zijn in de tijd dat daar nog een verkeersdoorbraak gepland was.

Eerst wordt het restauratiedeel bekeken. Op het eerste gezicht zijn er geen grote problemen, maar wel is een gang die van voor naar achter door het huis loopt, weggedacht in het kader van de herindeling. Een, naar het zich laat aanzien, 17e-eeuwse spiltrap is daar tevens aan ten offer gevallen. Omdat niet bekend is hoe waardevol het interieur van het huis is en ook niet wat er zich nog aan originele bouwdelen in bevindt, wordt aan een van de beide bouwhistorici gevraagd een onderzoek in te stellen, waarvan het resultaat over uiterlijk twee weken schriftelijk gemeld moet worden. De bouwhistorici kijken de voorzitter en elkaar aan: beide hebben nog een lange waslijst van dit soort opdrachten. Het schrijven van het bouwhistorisch rapport zal dan ook zeker niet 'tijdens kantooruren' gebeuren. Een van beiden neemt de taak op zich. Nadat het

3. De Janskerk, een van de Vijf Hervormde Binnenstadskerken, na de restauratie. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

plan nog van wat commentaar met betrekking tot de roedenindeling van de ramen voorzien is, komt het nieuwbouwgedeelte aan de orde. De archeoloog meldt dat hij zeker een opgraving ter plaatse wil verrichten, omdat interessante voorgangers van de destijds gesloopte huizen te verwachten zijn. Omdat de nieuwbouw onderkelderd zal worden, is dit de laatste gelegenheid nog iets vast te stellen van de voorgaande bebouwing. De archeoloog deelt zijn collega die de planning en de uitvoering van de opgravingen regelt mee dat over een aantal maanden een opgraving ter plaatse te verwachten is. Zij stellen de tijd vast die ze voor het onderzoek nodig denken te hebben. De adviseur voor particuliere restauraties zal die wensen overbrengen aan de aanvrager van de bouwvergunning. Daarna kan bilateraal overleg volgen tussen de archeologen en de aanvrager over de condities en de tijdsplanning van het onderzoek.

Veertien dagen later ligt het bouwhistorisch rapport ter tafel. Er blijkt nog vrij veel origineel, 14e-eeuws werk in het huis aanwezig te zijn. Aangegeven wordt welke delen in ieder geval gespaard moeten blijven. Verder is nader onderzoek tijdens de bouw noodzakelijk. Suggesties worden gedaan hoe het plan met de minste schade voor beide partijen aangepast kan worden. De adviseur voor particuliere restauraties neemt de op- en aanmerkingen mee ter bespreking met de architect van het plan om in gemeenschappelijk overleg tot bijgestelde tekeningen te komen.

Na enige tijd arriveert dat herziene plan en indien dat accoord is, kan de subsidiebasis op grond van de daarvoor bestaande regels vastgesteld worden. En omdat het een rijksmonument is, gaat alles vervolgens naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor de definitieve goedkeuring. Zodra de bouwvergunning is verleend, duiken de archeologen de grond in om binnen de door beide partijen overeengekomen tijd hun onderzoek te doen: de verwachtingen worden niet teleurgesteld en een nog onbekend stukje wordt aan de historische legpuzzel van de stad toegevoegd. Tijdens de restauratie van het huis toveren de bouwhistorici origineel 18e-eeuws behang en de 14e-eeuwse balklagen van achter gipsplaat en zachtboard tevoorschijn.

Het verhaal eindigt met een fraai en woonbaar huis in de binnenstad en verslagen in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek over het jaar waarin de onderzoeken hebben plaats gevonden. De archieven van de onderafdeling en het depot van bodemvondsten zijn weer voller geworden, de stad is een stukje geschiedenis rijker.

RUIMTELIJKE ORDENING

Een stad is geen verzameling losse gebouwen, er zit een door de eeuwen heen gegroeide structuur in. In de binnenstad van Utrecht is daarvan nog zóveel bewaard gebleven, dat al in 1976 vrijwel het gehele gebied binnen de singels tot Beschermd

4. Wed 3, 5 en 7 in 1969. Wed 9 is, met de hele westelijke huizenrij van de Korte Nieuwstraat, afgebroken. Wed 5 en 7 staan er onderkomen bij. (Foto: Gemeentelijke Archiefdienst TA Wed 5/7, 1969 (1).)

Stadsgezicht is aangewezen. Utrecht was daarmee de eerste grote stad, die op die manier zijn historische verschijningsvorm wettelijk kon beschermen.

Nu is het ontstaan en de groei van de stad Utrecht een uiterst complex proces geweest, o.a. door de vele terreinen van kerken en kloosters die de stad in de middeleeuwen rijk was. Een van de taken van de onderafdeling Monumenten is de Dienst voor Ruimtelijke Ordening van de gemeente te adviseren bij het maken van bestemmingsplannen. Het volkomen onschuldig lijkende rechtekken van een stuk van een rooilijn of van een straat kan een diepe ingreep betekenen die het beleven van een sinds de 11e eeuw historisch gegroeide grens tussen wereldlijk en geestelijk terrein doet verdwijnen.

Bij voorgenomen bebouwing in bestemmingsplannen kan de archeoloog er al in een zeer vroeg stadium op wijzen dat ter plaatse met opgravingen rekening gehouden dient te worden. Het enige deel van de ondergrondse oude binnenstad dat bescherming geniet volgens de wet ligt onder het Domplein en omgeving.

LIJSTEN

Bovengronds genieten zeer vele gebouwen de een of andere vorm van bescherming. In de eerste plaats zijn daar de ca. 1000 panden die op de rijkslijst staan, een 800-tal wacht op toelating daarop. Daarnaast is er voor het eerst sinds de invoering van de monumentenwet in 1961 weer een gemeentelijke lijst, waarvoor ongeveer 1100 panden zijn aangemeld. Hoe bijvoorbeeld het samenstellen van de lijst voor jongere bouwkunst (foto 7) heeft plaats gevonden, wordt beschreven in het artikel van *S.W. de Vos* in dit nummer. Het bijhouden van de lijsten en van zoveel mogelijk gegevens over de erop voorkomende panden geschiedt in toenemende mate in een geautomatiseerd Monumenten Informatie Systeem.

Vele honderden bouwhistorische verslagen, nog meer tekeningen en duizenden foto's bevatten ontelbare gegevens over het bouwen in Utrecht vanaf de 11e eeuw. Naast hun andere werk hebben de secretaresse en de assistent projectleider er hun handen vol aan.

Dit archief van bovengrondse zaken wordt gecompleteerd tot een volledig beeld door de dagrapporten, verslagen, tekeningen, foto's en de tienduizenden vondsten van de archeologen. Ook hier vindt de automatisering ingang.

HULP VAN ALLE KANTEN

Monumenten en archeologie mogen zich in een grote belangstelling van publiek en bestuur verheugen. Dat die belangstelling niet alleen passief en consumerend, maar ook actief en participierend is, blijkt uit het grote aantal vrijwillige medewerkers dat zich met onderzoek, uitwerken en registratie bezig houdt.

Een zeer ambitieuze onderneming is het Utrechts Documentatie Systeem, dat op systematische wijze zoveel mogelijk gegevens over Utrecht wil verzamelen. Het UDS is een samenwerkingsproject van het Utrechts Monumenten Fonds en de onderafdeling Monumenten en het wordt geheel door vrijwilligers en stagiaires bemand. Het systeem, dat nu nog voornamelijk (bouw) historische en archeologische gegevens bevat, is te raadplegen in de Openbare Bibliotheek aan de Oudegracht en bij de Gemeentelijke Archiefdienst.

Het uitwerken van bouwhistorische onderzoeken, het uitvoeren van opgravingen, het verwerken van de tienduizenden vondsten, dat alles zou tientallen jaren achterstand oplopen zonder de belangeloze inzet van vele vrijwilligers. Soms is het mogelijk mensen op contractbasis werkzaamheden te laten verrichten, maar dat is geheel afhankelijk van de beschikbare geldsmiddelen. Voor het doen van vervolgonderzoek en het

laten verschijnen van publicaties heeft de Vereniging Oud-Utrecht een jaar geleden de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) opgericht. De STABU wil dergelijk onderzoek, dat door gebrek aan middelen en door tijdsdruk, dreigt te blijven liggen, financieel mogelijk maken. Het adres van de STABU is Postbus 19246, 3501 DE Utrecht.

WERKEN VOOR HET PUBLIEK

Het werk van een restauratie architect is blijvend zichtbaar in de gebouwen die hij onder handen heeft gehad: zij zijn een vreugde voor de beschouwer en een prettig onderkomen voor de gebruikers. De resultaten van onderzoek blijven in laden en dozen liggen indien er niet iets mee gebeurt. Het naar buiten brengen van vaak nieuwe en

6. Breestraat 22-24. Een Utrechts 'Huis met de Hoofden'. Op de hoek waar de console ontbrak, vindt men een nieuw exemplaar met het hoofd van mevrouw Vos-Van Gortel, burgemeester van Utrecht. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

verrassende gegevens over het gebouwde en het archeologische erfgoed van Utrecht hoort mede tot de taak van de onderafdeling.

Hieronder volgt een lijstje van nog verkrijgbare publicaties die met medewerking van de onderafdeling of door medewerkers ervan verschenen zijn. Twee van die lijst verdienen enige extra aandacht. In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zal in het begin van volgend jaar een deel van de Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst verschijnen dat geheel gewijd is aan de oude woonhuizen van Utrecht. Het is

5. Gezicht vanaf de Domtoren op de Korte Nieuwstraat in 1986. Op de voorgrond: Wed 5 en 7 in gerestaureerde toestand. De westwand van de Korte Nieuwstraat is weer bebouwd: de stadsstructuur is hersteld. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

voor het eerst dat in deze serie een deel uitkomt dat uitsluitend over één type gebouw in één plaats gaat.

Tenslotte wordt jaarlijk de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek uitgegeven, waarin verslag gedaan wordt van de resultaten van onderzoek in gebouwen en in de grond.

Kortom, Utrecht is een bezoek meer dan waard en de deelnemers aan de Heemschutdag 1986 zullen, naar wij hopen, de voorhoede vormen van een groeiend aantal bezoekers aan de stad van monumenten en musea.

Lijst van nog verkrijgbare publicaties over monumenten en archeologie van Utrecht.

7. Maliebaan 16: een jonger monument. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

Monumenten. Verkrijgbaar bij het Gemeentelijk Informatie Centrum, Vredenburg 90, Utrecht. Tel. 030-315415. Prijs f 10,-

Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht. Verkrijgbaar bij het Gemeentelijk Informatie Centrum (zie boven) en bij Boekhandel Broese/Ke-

mink op de Stadhuisbrug. Nog in voorraad:
1981 (72 p. 126 ill. prijs f 3,-)
1982 (122 p. 192 ill. prijs f 6,-)
1983 (72 p. 128 ill. prijs f 7,-)
1984 (152 p. 270 ill. prijs f 15,-)

De hele set kost f 25,-

Jongere Bouwkunst in Utrecht. Monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940. Westers. Utrecht 1985. f 24,90

C.A. Baart dela Faille en A. Graafhuis: *Reliëfs in blauw.* Lantaarnconsoles langs de Utrechtse grachten. Spectrum. Utrecht 198. f 24,90

D. Valentijn en A.F.E. Kipp: *Het Huis Oudaen te Utrecht.* Clavis Kleine Kunstmonografieën. Walburg Pers. Zutphen 1986. f 8,50

L.C. van der Vlerk: *Utrecht Ommuurd.* De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht. Kwadraat. Vianen 1983. f 32,50

ir. J. C. M. van Niekerk is chef van de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de gemeente Utrecht.

Loterij Paltrokmolen

Ten bate van de restauratie van de Paltrokmolen in het Openlucht Museum wordt een loterij georganiseerd.

De trekking is 27 sept. a.s.

Loten à f 25,- zijn telefonisch te bestellen: 08360-31535 en 085-617218.